

Ali Algül

Ağrı İbrahim Çeçen University, a.algul@yahoo.com, Ağrı-Turkey

DOI	http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2019.14.3.3C0187
ORCID ID	0000-0003-3657-7111
CORRESPONDING AUTHOR	Ali Algül

ABDÜLHAK HAMİT TARHAN'IN ANILARINDA PARİS

*"Paris'e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise/
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!" (s:36).*

ÖZ

Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937) uzun yaşamına karşın Tanzimat dönemi ikinci kuşak edebiyatçıları arasında yer almaktadır. Şiir ve tiyatro alanında yazdığı yapıtlarıyla tanınır. Şiirlerinde ölüm, aşk, metafizik ve doğa temalarına ağırlık verirken öte yandan da varlık ve yokluk üzerinden felsefi konulara girer. Yeni Türk şiirinin kurulmasında getirdiği temalar ve biçimdeki denemeleriyle Tanzimat'tan Servet-i Fünûn'a giden yolda bir geçiş görevi yapar. Abdülhak Hâmit, uzun yaşamı boyunca başından geçenleri anılarında dile getirir: Kendi özel yaşamına ait eğitimi, ailesi, evlilikleri, eserlerini nasıl yazdığı; başta edebiyat sanatı olmak üzere, dünya ve Türk edebiyatında öne çıkan isimler, akımlar; gördüğü, gezdiği ve görev yaptığı İngiltere, Fransa gibi dünyanın belirli ülkeleri ve Londra, Viyana, Tarhan ve Paris gibi başkentleri. Çalışmada bu konulardan Hâmit'in Paris'le ilgili anıları irdelenmiştir. Bu bağlamda Paris'e gidişinde etkili olan Hoca Tahsin Efendi, Paris'le ilgili düşünceleri, Paris'te yaşadığı aşkları ve ekonomik sıkıntılarını, Fransız edebiyatı ve edebiyatçıları hakkındaki düşünceleri, Fransa'da bulunduğu sırada yazdığı *Nesteren* gibi yapıtları ele alınıp açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdülhak Hâmit Tarhan, Paris, Anı, Edebiyat, Şiir

PARIS IN THE MEMORIES OF ABDÜLHAK HAMIT TARHAN

ABSTRACT

Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937) is among the second-generation writers of Tanzimat period despite his long life. He is known for his works in the field of poetry and theater. In his poems he focuses on the themes of death, love, metaphysics and nature while on the other hand he enters philosophical issues about existence and absence. It is a transition from Tanzimat to Servet-i Fünun with its essays in the form of new Turkish poetry with its themes and measures. Abdülhak Hamit expressed his memories of his long life: his private life education, his family, his marriage, how he wrote his works; his prominent names in the world and Turkish literature, especially in the art of literature; the capitals of the world such as England, France, London, Vienna, Tarhan and Paris. In this study, the memories of Hamit about Paris were examined. In this context, his thoughts about Paris, his love and economic difficulties in Paris, his thoughts about French literature and Literatures, his works such as the *Nesteren* he wrote when he was in France.

Keywords: Abdülhak Hamit Tarhan, Paris, Memory, Literature, Poetry

How to Cite

Algül, A., (2019). Abdülhak Hamit Tarhan'ın Anılarında Paris, *Social Sciences (NWSASOS)*, 14(3):103-117, DOI:10.12739/NWSA.2019.14.3.3C0187.

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Abdülhak Hamit Tarhan (1852-1937) Tanzimat dönemi şairleri arasında yer alır. Yeni Türk Edebiyatına uygun yapıtlar veren Abdülhak Hamit'in sanata başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de büyük bir uygarlık değişiminin de temelleri atılmaktadır. Osmanlı devleti varlığını 1700'lere kadar kendi olanaklarıyla devam ettirir. 1699'da Karlofça Antlaşmasıyla sarsılan Osmanlı, Lale Devri (1718-1730)'ni yaşamasına ve Avrupa'nın askeri birikiminden yararlanmasına karşın kendisini toparlayamaz ve 1774'te Küçük Kaynarca'yla büyük toprak kayıplarına uğrayınca daha köklü bir değişimin gerekli olduğunu anlar. Bu bağlamda devlet ilk iş olarak Batı tarzı okulların sayısını arttırır. Batılı ülkelere kalıcı elçiler gönderilir; fakat bunlar da çözüm olmaz. 1810'larla birlikte "hasta adam"a dönüşür. Artık topyekûn Batı uygarlığını almanın mecburiyeti ortaya çıkar. II. Mahmut'un padişahlığı zamanında Batı'dan, özellikle Fransa'dan, askeri alanların dışında yönetim sistemi gibi yenilikler de alınır. Devlet yönetiminde ıslahatlar yapılır. 1830'ların başında ivme kazanan çağdaşlaşma 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla bütün alanlarda kendini gösterir. Batı dünyasının bilimi, felsefesi, ekonomik yapısı, eğitim anlayışı devletin yönlendirmesiyle Osmanlı topraklarında ekilir; fakat bu tohumlar hemen yeşeremez. Toplumun her alanında Doğu kültürü ile Batı kültürü birbirine geçer: "Genel bir deyimle bu eski-yeni ikiliğidir. Çelişkiler arasında uzlaşmalar gerçekleşinceye kadar bu ikilikler sürecektir." (Berkes, 2012:172). Ortaçağa ait medreselerle modern eğitim kurumları olan Tıbbiye, Galatasaray Lisesi yan yana bulunur. Bu ikilik edebiyata da yansır. Bir tarafta eski edebiyatçılar öte yanda ise yeni edebiyatçılar yer alır.

13. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan divan edebiyatı 19. yüzyıla gelindiğinde artık değişim dönüşüme girmiş olan yeni insanın sanat gereksinimini karşılamaktan uzaklaşır. Bu durumu Kenan Akyüz şu sözleriyle ortaya koyar: "Eski edebiyat, bilindiği gibi, kaideler ve klişeler edebiyatı idi: Klişe konu, klişe tabiat, klişe hayal, klişe güzellik, klişe sevgili tipi, klişe aşk, klişe dil... vb. Bütün bu klişelerden kurtulup hayatın karşısına aracısız ve eli kolu bağlı olmadan çıkan Tanzimat devri sanatçısı, her şeyden evvel, hürriyetini duyar ve tek başına bir 'şahsiyet' olduğunu anlar." (Akyüz, 1994:18). Artık yeninin gelmesini bir zorunluluk olarak gören Türk aydını harekete geçer. 1859'da Yusuf Kamil Paşa, Fenelon'dan *Telemak* adlı yapıtı Türkçeye çevirir.¹ Daha sonra Batı dillerinden yapılan şiir, tiyatro ve roman çevirileri hızlıca yayılır. 1870'lere kadar çevirilerle yetinen Tanzimat edebiyatçıları bu tarihle birlikte kendi yapıtlarını vermenin peşine düşerler. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı tiyatro eseri, Şemsettin Sami'nin ve Ahmet Mithat Efendi'nin romanları Türkçenin ilk Batı tarzı yapıtları olarak tarihteki yerlerini alırlar. Çok çalkantılı bir dönemde sanata başlayan Hamit, Türkiye'de Batı tarzı edebiyatın yerleşmesini savunan Sâmipaşazâde Sezâî, Recâî-zâde Ekrem, Namık Kemal'le iletişime geçer. İlk olarak Recâî-zâde Mahmut Ekrem'le tanışır.² Sonra da üstat olarak kabul ettiği ve Midilli'deki yüz yüze görüşmenin dışında mektupla iletişime devam ettiği Namık Kemal'e yaklaşır. Yapıtlarını yazdığı zaman Namık Kemal'e gönderir.³ Onun yorumlarına göre hareket eder. Böylece Namık Kemal'in etkisinde

¹ Gonca Gökalp Alpaslan'ın belirttiğine göre, Yusuf Kâmil Paşa, 1859'da tamamladığı ve bir süre yazma olarak ellerde dolayan çeviriyi, -kitaba tarih de düşüren- devrin maarif nazırı Kemal Efendi'nin etkisiyle 1862 yılında yayınladı (Yusuf Kamil Paşa, Tercüman- ı Telemak, 2007, s:5).

² Bkz. Tanpınar, 2001:501.

³ Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem anılarında çocukluğunda Hamit'ten gelen şiirlerin evlerinde okunmalarına değinir: "Hâmid'in Sahrâ'sı, Nesteren'i, Duhter-i Hindü'sü, müteferrik (dağınık) şiirleri babama geliyor; Kemâl bunları büyük bir şevk ile ablama okuyor yâhut okutuyor, ben de anlamadan dinliyordum." (Bolayır, 1991:224).

edebiyatta kendine yer açmaya başlar.⁴ Açar da Şinasi ile başlayan yenilik onun eserinde ilk büyük merhaleyi kaydeder (Tanpınar, 2001:508). Tanzimat dönemi ikinci kuşakta etkili olabilen iki şairden biridir. Öbür şair ise Recaizade Mahmut Ekrem'dir. Hamit'in tiyatro ile şiire olan sevgisi ve bu iki türde eski kaideleri yıkmak isteği onu döneminde farklı bir noktaya taşır (Ercilasun, 1994:48). Türk şiirinde pastoral edebiyatın ve modern anlamda felsefi şiirin ilk başarılı örneklerini verir. Hamit'in şiir ve tiyatro kitapları farklı tarihlerde basılmıştır.⁵ Bu çalışmanın konusu Abdülhak Hamit'in hatıraları olduğu için şairliği ele alınmamış, anı yazarlığı üzerinde durulmuştur.

İnsanların geçmişte yaşadıklarının anlatılmasıyla oluşan hatıranın tanımını bir kimsenin başından geçen ya da yaşadığı dönemde tanık olduğu, gördüğü, duyduğu olay ve olguları anlattığı düzyazı şeklinde yapabiliriz (Özdemir, 1990:15). Başka tanımlarının da bulunduğu anının önemi yazarına göre değişiklik göstermektedir. Alanında ünlü olan birisinin anısı sıradan bir kişinin anısına göre daha değerlidir. Çünkü diğer belgelerle onaylanması durumunda kaynak olarak kullanılmaktadır. Konu ve uzunluk bakımından herhangi bir ölçünün ya da sınırın söz konusu olmadığı anıda, yazar yaşamının tümünü ya da bir bölümünü de verebilir.

Hamit hem Doğu hem de Batı ülkelerinde görev yaptığı için anılarında bir dağınıklık görülür. Bu, yazarın geçmişini toparlamakta sıkıntı çekmesinden de kaynaklanabilir. Görev olarak farklı ülkelerde bulunduğu gibi özel yaşamı da dağınıktır. Birden çok evlenen Hamit, anılarında bu evliliklerini anlatırken de bir tutarlılık gösteremez; karışık olarak ele alır. Abdülhak Hamit anılarının başında "Ben bir müverrih oğlu olduğumdan biraz tarih görmüş isem de hesaba merak etmediğim cihetle erkanı ile yazılan tarihleri hiçbir vakitte hıfzdememişimdir" (Tarhan, 2013:33)⁶ dedikten sonra anılarını yazarken tarih belirtmeyeceğini "(...) bu tercüme-i hâlde cereyan ettiği hikâye edilecek vakayi, tarihsiz olacak ve yalnız o vakayii cereyan ettiği zamanlarda kaç yaşında bulunduğum yazılacaktır" (s:33) diyerek anılarının biçimini ortaya koyar. 1920'lerde anılarını yazmaya başlayan Abdülhak Hamit Tarhan, ağırlıklı olarak Tanzimat dönemine değinir. Sonra II. Meşrutiyet dönemini anlatır.

Hamit'in anıları bazen soru-cevap özelliği taşır. Örneğin geçmişinde kendisini etkileyen kişileri açıklarken cümleyi şöyle bitirir: "(...) Fikret'tir, Ali Ekrem'dir, Ali Ferruh'tur, Abdullah Efendi'dir, (...) Ahmed Midhat Efendi'dir, İbn Haldun Mukaddimesi mütercimi Pîrîzâde Sâhib Efendi'dir, Sâhib Beyzade İbrahim, Osman, İsmail Bey'lerdir. (...) Fatma ve Nelli Hanım'lardır, Naciye Hanım'dır, Lüsyen Hanım'dır ve en sonra bunların her birinden mülhem ve müstefiz

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, Hamit'teki Namık Kemal etkisini somut örneklerle açıklar: "Şüphesiz Hâmid asil çalışma devirlerinde bir tarafıyla Namık Kemal'i hedef tutacaktır. Vatanî şiirlerinin çoğu ondan ilham alan ve onunla yarışan eserlerdir. 'Vatan-ı Osmanî' ile 'İbni Musa'daki Edeline Merkado'nun 'Vatan neşidesi' gibi, 93 Muharebesi'nde yazdığı meşhur müseddes'i doğrudan doğruya Kemal'e bağlı eserlerindedir." (Tanpınar, 2001:509).

⁵ İnci Enginün'ün yapmış olduğu sınıflandırmaya göre şiir kitapları: "Sahrâ (1897); Dîvaneliklerim yahut Belde (1885); Bunlar Odur (1885); Makber (1885); Ölü (1885); Hacle (1885); Kahbe yahut Bir Sefilenin Hasbîhâli (1886); Bâlâdan Bir Ses (1912); Vâlidem (1913); İlham-ı Vatan (1916); Garam (1923). Tiyatro kitapları: Mâcerâ-yı Aşk (1873); Sabr ü Sebat (1875); İçli Kız (1875); Duhter-i Hindû (1876); Nesteren (1878); Târik yahut Endülüs Fethi (1879); Tezer yahut Melik Abdurrahmani's-sâlis (1880); Eşber (1880); Zeyneb (1909); İlhan (1913); Turhan (1916); Finten (1916); Abdullahüssagîr (1917); İbni Mûsâ yahut Zâtü'l-cemâl (1917); Sardanapal (1917); Tayflar Geçidi (1917); Nazife (1917); Yâdigâr-ı Harb (1917); Ruhlar (1922); Yabancı Dostlar (1924); Arzîler (1925); Hâkan (1935)." (TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, c:1, 1988:209).

⁶ Çalışmanın ana kaynağı durumunda olan ve İnci Enginün'ün yayına hazırladığı, Abdülhak Hamit Tarhan'ın Hatıraları'ndan yapılan alıntılarda bu sayfadan sonra sadece sayfa numarası belirtilecektir.

olmuş olan Abdülhak Hâmid'dir." (s:55). Bu ifadelerle kendinin oluşumunda bu edebiyatçıların etkili olduğunu söyleme amacı güttüğü bellidir.

Hamit anılarını anlatırken bir başka anısını anlatır. Bir bakıma anının anısını yazar. Paris'e ikinci gidişinde birinci gidişini özlediğini ortaya koyar. Bu bağlamda şunları söyler: "Rue du Bac'da biraderimle beraber mukim olduğumuz mesken ile altındaki kahvehanenin bulunduğu yerde eski sekene ve müdavimleri, Dagorie'lerin, Lucie'lerin, Hoca Tahsin ile biraderimin ve lalamın hayalleriyle benim çocukluğumun hâtıraları dolaşıyordu." (s:109). Orada gördüğü bir dilenciye geçmişle ilgili sorular sorar. Ondan çocukluk yıllarında gördüklerini öğrenmek ister: "(...) burada bir kahvehane vardı, ne oldu' diye sual ettim. 'İmparatorlukla beraber kalktı' cevabını vererek millî Marseillaise⁷ marşını okumağa başladı. Ameleden bu erkenci nağme-saray-ı cumhuriyet bir dilenciydi." (s:109). Sonra okuduğu okulun bulunduğu yere gider:

"Kapısının önünde ihtiyar bir kadın çiçek satıyordu. 'Burası bir mektep midir' diye sordum. 'O bina bir ticarethanedir, arsası da bir sebze tarlasıdır' dedi. 'Bu çiçekleri oradan mı topladınız?' sualiyle bir latîfede bulundum. Serî'ü'l-intikal kadın şöyle cevap verdi: 'Sebzeler de birer yeşil çiçek demektir'. Keşke benim de çiçeklerim yeşil olsaydı, onları yemek ve binaenaleyh satıp yiyeceğe tahvil etmek mümkündür. Fakat gördüğünüz çiçeklerin tadı yok, kokuları da para etmiyor. Başınızdaki alâmetten anlıyorum, siz galiba Türksünüz. 'Evet' dedim. Türküm ve burada bir mektep vardı, ben o mektepte okumuştum. 'Bari bir çiçek' dedi. Aldım. İçimden ne kadar istiyordum ki bu kadın benim çocukluğumu bilsin, yahut mektepteki koğuşt dokuz çocuğa dadılık eden ihtiyar Fransız karısının müteallikatından olsun. Hani ya o koğuş arkadaşım olan çocuklar nerede?" (s:109).

Bu sözleriyle de anılarını anlatırken duygulandığını ve hüznlendiğini gösteren Hamit'in sık sık tekrara düştüğü de dikkati çeker. Özellikle de yapıtlarının yazıldığı zamanları söylerken tekrar eder: *Nesteren* ve *Divaneliklerim*'i anlatırken aynı bilgileri birkaç kez yineler.

Hamit'in anı yazılarında anlatım bozuklukları dikkati çeker. Fransa'ya kendilerini götüren Sidnos vapurundan⁸ söz ederken "(...) vapurda talebe olmak üzere gönderildikleri anlaşılın yirmi kadar Türk gençleri bulunuyordu" (s:33) cümlesini kurar. "...gençleri..." sözcüğündeki çoğul eki anlatım bozukluğu yapar. Zaten kendisi bir üslubunun olmadığını anılarında dile getirir. "Hâlbuki benim hiçbir üslub-ı muttaridim yoktur. Fakat yekdiğerine benzemez esâlibim vardır." (s:54). Birçok eleştirmen tarafından bir eksiklik olarak görülen Hamit'in biçemi, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Kaplan'a göre farklı nedenlerin sonucudur. Tanpınar⁹ Hamit'teki biçemi herhangi bir ekole

⁷ "La Marseillaise, Fransa'nın ulusal marşdır. 1792 yılında Fransa'nın Avusturya ve Prusya ile savaştığı dönemde, Claude Joseph Rouget de Lisle tarafından Chant de guerre pour l'armée du Rhin (Chant de marche des volontaires de l'armée du Rhin olarak da bilinir.) adına Strazburg'da bestelenen 'La Marseillaise', 1795 yılında Fransa Ulusal Marşı olarak kabul edildi. Napolyon ve III. Napolyon tarafından devrimci fikirler içerdiği gerekçesiyle yasaklanan marş, 1879 yılından sonra tekrar ulusal marş ilan edildi." (https://tr.wikipedia.org/wiki/La_Marseillaise, erişim tarihi 06.05.2019)

⁸ "Hüsameddin Efendizade Fahri Bey'le bir Behçet Bey ve yine Paris'teki Ecole Ottomane denilen mektebe talebe olmak üzere gönderildikleri anlaşılın yirmi kadar Türk gençleri bulunuyordu" (s:33) cümlesini kurar.

⁹ Tanpınar da farklı yorum getirir: Muayyen bir mektebe girmemiş olması, şiirde muayyen bir ustayı benimsememiş olması, tecrübelerinin birçoğunu başından mahkûm eder. Kelime ve söz meselesinde de kararsızdır: En sade dille konuşan mısraın yanbaşında en alışılmamış kelime gelip çatar. Bilhassa mukayyet kafiye merakı, Hâmid'i bir sığlığa götürür. Bu yüzden onda tek bir üslup değil, bir üsluplar yığını vardır. Hâmid'de bol bol yenilikler, büyüklükler vardır; eksik olan mükemmelliştir. (Tanpınar, 2000:257)

bağlı olmamasıyla açıklarken Kaplan¹⁰ ise farklı dönemlerin farklı biçimler yaratmasıyla açıklar. Bütün bu özellikleriyle Abdülhak Hamit, anılarını ele alırken sadece konu bakımından değil, biçim bakımından da şiir ve tiyatro yapıtlarındaki tutumunu gösterir.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Bu çalışmayla birlikte Tanzimat döneminde ortaya çıkan Yeni Türk Edebiyatı'nda şiirleri ve tiyatro yapıtlarıyla büyük rol oynayan Abdülhak Hamit'in Paris anıları açıklığa kavuşturulmuştur. Makalede biri çocuk yaşlarında diğeri de yirmili yaşları olmak üzere henüz sanatını şekillendirmeden Paris'e giden Hamit'in Fransa'dan nasıl etkilendiği ele alınmaktadır. Bu yönüyle çalışma önemli bir yere sahiptir. Çünkü yenilikçi bir şairin/yazarın Fransa'da neler yaşadığı ve sanat yaşamına Fransa'nın neler kattığı ortaya çıkarılmaktadır.

3. HAMİT'İN FRANSA'YA GİDİŞİ VE ORADAKİ YAŞAMI (HAMIT'S JOURNEY TO FRANCE AND HIS LIFE THERE)

Abdülhak Hamit anılarında Fransa'ya Tanzimat yıllarında iki kez gittiğini belirtir. Hamit'i Fransa'ya ilk kez 1863'de ağabeyi Nasuhi Bey götürür.¹¹ Bu ilk yurtdışı gezisinde hocası ve lalası da yanında yer alır: "Hoca Tahsin Efendi ve lalam Ömer Ağa da beraber olduğu hâlde Messageries kumpanyasından Sidnos namında bir vapura binerek yola çıktık." (s:33). Hamit'in ikinci gidişi ise 1876'da gerçekleşir. Anılarında ikinci gidişi üzerinde durur. Paris'ten birinci dönüşünde Hamit, uzun süre İstanbul'da kalır: "Paris memuriyeti hasebiyle İstanbul'dan uzun müddet gaybubetim refikamı pek müteessir etmişti." (s:139). Görüldüğü gibi İstanbul'da olumsuzluklar yaşayan Hamit'in amacı tekrar Avrupa'ya gitmektir. Bu nedenle Türkiye'de bulunduğu yıllarda Paris'e gitmek için her yolu dener, fırsatı kollar: "Sâmi Paşazade Necip ve Keçecizâde Hikmet Beyler ataşelikle Paris sefaretî maiyyetine gittiklerinden, bana da Paris heva vü hevesi gelmişti. Sadaret Kalemi'nde bulunan bir adamın sefaret kalemine talip olması mugayeret-i meslek hasebiyle bir hod-nâşinâslık ise de heva vü heves denilen rüzgârın sademâtı önünde ma'kulât düşünceleri zîr ü zeber olduğundan böyle bir talepte bulunmuştum." (ss:104-105). Bu girişimleri de boşa çıkmaz. İmdadına Râşid Paşa yetişir: "Tahran'dan sonra ikinci defa olarak sefaret hizmetine girişim, bu Râşid Paşa sayesinde müyesser olmuştur. Fakat hangi padişahın iradesi ile Paris'e memur olduğumu tahkik edememiştim. Çünkü tayinimden sonra bir hafta geçmeden Sultan Aziz hâl' olunmuş, Sultan Murad padişah olmuştu." (s:106). Hangi padişahın iradesi ile Paris'e memur olduğunu hatırlamaması normaldir. Çünkü o aralar Abdülaziz intihar eder, V. Murat delirir, Genç Osmanlılar tarafından II. Abdülhamit tahta çıkarılır.¹² Bu görevinde iki buçuk yıl kalır.¹³ Hamit'in Fransa'ya iki

¹⁰ Üslûp, hangi cins kelime kullanılırsa kullanılsın, yazarın dili şahsî bir şekilde söyleyiş tarzıdır. Kelimelerin türkçe, arapça veya farsça olmalarının bunda hiç bir ehemmiyeti yoktur. Fuzulî, Nedim, Şeyh Galib, Tevfik Fikret şiirlerini Osmanlıca yazmışlardır, fakat şahsî üslûplara sahiptirler. Hâmid'in kendisinin de söylediği gibi bir üslûbu değil, 'esâlib'i, birçok üslûbu vardır. O, *Validem*'de Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âti'cilerin renkli ve bol sıfatlı üslûplarından faydalanarak, kendi içinde yeni bir üslûp yaratır. *Validem*'in üslûbu hakkında doğru bir fikir vermekten uzaktır. Bir yazarın üslûbunu, duygu ve düşüncesini en iyi ifade ettiği kısımlarda aramak lâzımdır." (Kaplan, 1976:356).

¹¹ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın belirttiğine göre, Hamit babasının yanına götürülür (Tanpınar, 2001:501).

¹² Hamit bu ifadelerinde haklıdır. Çünkü Abdülaziz'in intiharı, Çerkeş Hasan vak'ası, Murat V'in delirmesi, Abdülhamid'in tahta çıkması, Midhat Paşa'nın sadrazamlığını, Kanûn-ı esasının ilânı, Abdülhamid'in hürriyet taraftarlarına karşı açtığı sinsi ve zalim mücadeleyi, Midhat Paşa'nın nefyini, (...) gibi olaylar bu sıralarda meydana gelmiştir (Tanpınar, 2001:502).

¹³ Hamit Fransa dönüşü Acımusluk'ta katiplik yapmaya başlar. Bu hayatını memnun değildir: "Ben hiç memnun değildim. Paris'ten sonra bir ağılda yaşamak istemediğim gibi, (...)" (s:132). Mutsuz olduğu halde işine devam eder: "istifa etmeyiip azimete mâni olacak esbab-ı hariciye zuhurunu kalben temenni, fakat resmen tercih-i teenni ediyordum." (s:132).

kez gittiğini açıkladıktan sonra şimdi orada neler yaşadıklarının ayrıntısına geçebiliriz.

Tanzimat dönemi aydınları için Paris'in özel bir yeri vardır. Hamit'in belirttiğine göre, hocası Tahsin Efendi, gemide Paris'e giderken, ona cennetin de cehennem de Paris'te olduğunu söyler.¹⁴ Hamit, Paris'i görünce Hoca Tahsin'in ne demek istediğini anlar: "Ben mütehayyirâne her tarafa bakıyor ve sanki Hoca Tahsin Efendi'nin demincek yâd ettiği Paris hakkındaki beytinin¹⁵ mâna veyahut elfaz-ı mücessemesini görüyordum." (s:42). Hocasının sözlerini böyle açıklayan Hamit, Paris'te kendini etkileyen unsurları da anar. Bunların başında da onu derinden etkileyen omnibüs gelir. Abdülhak Hamit bu taşıtı şu şekilde açıklar: "Birinci defa olarak gördüğüm ve adına 'omnibüs' denildiğini öğrendiğim iki atlı büyük bir arabaya binerek, kim bilir, nereye gitmeğe başladık. Bu omnibüste kadın, erkek ve başka yolcular da vardı." (s:42). Bindikleri omnibüste bir kız, Hamit'e dikkatlice bakar. Fransızların nazarında hâl ve kıyafetçe de ecnebi olduğumuz belli oluyordu diyen Hamit, dikkatini çeken kızın kendisiyle ilgilendiğini "Bahusus yanlarında bulunan bir küçük kız gözlerini bana dikmişti. Uzun püsküllü fesimle, ihtimal ki beni kuyruğu başında bir çoban yavrusu zannediyordu" (s:42) diyerek açıklar. Hamit omnibüste gördüğü kızını Paris'e yerleştikten sonra tekrar görür: "(...) Cafe de Naples namında bir kahvehane vardı ki, taam etmek üzere girdiğimiz zaman, contour'da anasıyla beraber oturan kızını derhal tanıdım: On beş gün evvel omnibüste bana dik dik bakan(...)" (s:47). Sonra kızın kendisine "Tezgâhtan -yahut destgâh- bana gülerek bakıyor ve selam veriyordu" (s:47) diyerek aralarında bir iletişimin başladığını söylemesine karşın anılarında bu kızdan daha fazla söz etmez. Hamit'in ağabeyi dört ay sonra onu görmeye kalabalık bir heyetle gelince başka bir yere taşınırlar: "Rue du Bac'daki eve sığılamayacağından Rond-Point de Champs-Elysees civarında ve Matignon sokağında kâin sekiz odalı bir apartmana hep birlikte nakl-i mekân ettik." (s:51). Hamit'in söylediğine göre yeni taşındıkları evde eğlence de düzenlerler: "Bu ikametgâhımıza, bazen Setir Paşa da dâhil olduğu hâlde Türklerden birçok züvvar gelirdi, arada ziyafetler verilirdi. Bazen de bu ziyafetlerde Parisli kadınlar, kadıncıklar bulunabilirdi." (s:50). Hamit bu ifadeleriyle Fransa'da renkli bir yaşamı olduğunu da ortaya koyar.

Fransa'ya Hamit'in birinci götürülme nedeni eğitimidir.¹⁶ Bu nedenle Hamit hatıralarında eğitime değinir. Fransızca'yı nasıl öğrendiğini açıklar. Okulunda adını vermediği bir hocayı "Bu hocada enfiye merakı, (...) ve onun bu şevkim arttırmaktan pederimin zevk-yâb olduğunu bilirdim. Alfabeden iptida ederek gramerde intiha bulan (...)" (s:48) sözleriyle değerlendirir. Gececi olarak okula başlayan Hamit, bu okulu sevmemiştir. Bir gün intihar etmeyi düşündüğünü söyler: "(...) leylî olarak girdiğim bu mektepten mebâdi-i duhûlümde pek ziyade

¹⁴ Niyazi Berkes'in belirttiğine göre, Hoca Tahsin devlet tarafından Paris'e Hamit'ten çok önce gönderilmiştir: "1857'de Paris büyükelçiliğinde Türk öğrencilerine hocalık etmek, Batı bilimlerini tanımak ve elçilik imamlığı yapmak üzere Fransa'ya gönderilmişti. Paris'te on iki yıl kaldıktan sonra, 1869'da Nice şehrinde ölen hamisi Fuat Paşa'nın cenazesine dönmüştü." (Berkes, 2012:238).

¹⁵ "Paris'e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise/Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!" (s:36).

¹⁶ Osmanlı devletinde eğitimin merkezi Fransa olur. Osmanlılarda gazetede olduğu gibi yurtdışına ilk öğrencileri göndermede de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa öncülük yapar. İtalya'ya 1815'te ve Fransa'ya da 1818'de öğrenci gönderir (Şişman, 2004:3). Mısır'daki valinin izinden giden II. Mahmut'un Osmanlı Hükümeti ise "1830 yılında Paris'e burslu olarak öğrenci yollamaya başlamıştır. Fransa'da tahsil görenlerden bir kısmı memlekete dönüşlerinde önemli vazifelere getirilmişler ve bazı sahalarda da öncü olmuşlardır. Fransa'ya gönderilen ilk Osmanlı öğrencilerinin tamamına yakını askerî tahsil yapmışlardır." (Şişman, 2004:10). Tanzimat yıllarında da Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısı artarak devam eder.

sıkılmış, hatta birkaç kere Yahya Efendi ile Refik Bey'in odalarına giderek kendimi pencereden atacak olmuştum." (s:48). Yatılı kalmak istemeyen Hamit, bir eve taşınır: "Artık gündüzleri erkenden mektebe devamla akşamları Rue du Bac'daki eve avdet etmek ve başka oda olmadığı cihetle evvelce Madmazel Lucie'nin yattığı odadan geçerek gittiğim küçük odada yalnızca yatmak lazım geliyordu." (s:49). Fransızca'yı okuldan çok çevresindeki insanlardan öğrendiğini belirtir. "Özellikle kafede çalışan kızdan...: Diyebilirim ki Fransızcanın öğrendiğim kadarını hocalardan ziyade çocuklardan ve sonra da bu kızcağızdan öğreniyordum." (s:49). Hamit'in Fransa'daki eğitim yaşamı memlekete erken döndüğü için kısa sürer. İkinci gidişinde ise artık bir yetişkindir, katiptir. Gece hayatı olur. Birçok yapıt verir.

4. HAMİT'E GÖRE FRANSA VE FRANSLILAR (FRANCE AND THE FRENCH, ACCORDING TO HAMIT)

Abdülhak Hamit Tarhan anılarında Fransızlara değinir. Fransa'nın yaşamış olduğu iç karışıklıkları yakından irdeler. Çünkü Hamit Fransa'da hareketli bir yaşam sürer. Farklı tabakalarla bir araya gelir. Bunu kendisi "Ben Paris'te hemen her sınıf halk ile görüştüğüm gibi tabaka-ı âliyeden kibar-ı nisvan ile de biraz muarefe peyda etmişim" (s:126) sözleriyle ortaya koyar. Hamit, Fransızların öncelikle kurallı bir ulus olduğunu belirtir: "Denilebilir ki onlar da nizam ve intizamın lüzumuna vâkıf, yahut arif bulduklarından (...)" (s:42). Hamit'in belirttiğine göre Paris'te geceler de gündüz gibidir: "Paris'te gece oluyor, fakat karanlık olmuyor. Karanlık gecelerle kara günler memâlik-i İslamiyede görülür." (s:42). Bu ifadeleriyle Hamit, o yıllarda İslam ülkelerinde elektriğin olmadığını da söyler. Fransızlar dillerine sahip çıkan bir ulustur. Abdülhak Hamit bu durumu Almanya ve Fransa'yı karşılaştırarak verir: "Almanya'da iken de dikkat ettim, sokakta, lokantada, tiyatrodâ, hâsılı her yerde serbestâne Fransızca söylüyor ve serbestâne satılmakta bulunan Fransızca gazeteleri de her yerde alıp okuyordum. Kimse vazife etmiyor, dönüp bakmıyorlardı bile. Paris'te ise Almanca söylemeğe cesaret edecek hiçbir ferd-i ecnebi görülemez." (s:350). Fransızların dillerine şiddetle sahip çıkmaları Aydınlanma Çağı'na dayanır. 1630'da kurulan Fransız Akademisi Fransızcanın ulusal-evrensel dil olması konusunda büyük bir işlev yerine getirir. 1800'lerin başında Napolyon, Fransa'nın sınırları Fransızcanın konuşulduğu yerlerden geçer diyerek dillerinin sömürge aracı olarak da kullanılmasının önünü açar. Hamit, Paris'in yemeklerini beğenir. Hocası Tahsin Efendi'yle gittikleri bir yerde yedikleri yemekten hoşlandığını söyledikten sonra yanındakilerle birlikte neler içtiklerini de "(...) Biraderle Hoca Tahsin bira içtiler. Lalam âdeti veçhile sudan başka bir şey istemiyordu. Ben şarap istedim" sözleriyle açıklar (s:43). Bir başka zaman da meşhur bir yerde yemek yerler. III. Napolyon'un da gittiği bir yer olan mekanın özelliklerini şöyle sayar: "Buraya tevakküfgâh diyorum, çünkü içerisinde kahve içiliyor, kahvehane değildi. Her türlü içki veriliyor, meyhaneye değildi. (...) Her neyse biz dondurma istedik, fakat birer dilim kavun getirdiler." (s:44). Bu ifadeler de Hamit'in Paris'te etkilendiği yerleri göstermesi bakımından dikkat çeker. Restoranlardan sonra Hamit, Paris'in gezilecek yerleri üzerinde de durur. Paris'e ilk gittiğinde Monsieur le Prince apartmanında iki hafta kalan Hamit, bu süre içinde gezdiği yerleri tek tek anlatır:

"İmparatora mahsus olan Tuilleries sarayının halka açık bulunan dairelerini, Louvre müzesini, rasathaneyi, Arc de Triomphe'un üstünden Paris'in panoramasını, ihtiyar askerlerin Les Invalides denilen kışlalarını, Büyük Napolyon'un Pantheon namındaki türbe-i semâ-kubbesini, Notre-Dame ve Madeleine kiliselerini, Champs-

Elysees'deki Cirque d'Ete denilen at canbazlığı mahallini, Longs-Champs yarışını, Bois de Boulogne korusu ile ondaki 'lac' ve 'cascade'ları, Jardin des Plantes namındaki nebatat ve hayvanat bahçesini, Bal Mabille ve Bulkier denilen müsamerât-ı raksiye mahallerini, Versailles sarayını, Saint Gloud'yu görmüş ve gezmiş, birkaç da tiyatro yani temaşahâne temaşasında bulunmuştuk." (s:45).

Hamit, Paris'in caddeleri üzerine düşüncelerini de açıklar; caddelerin kendisinde bıraktığı etkileri dile getirir. Bunlardan biri de Hamit'in aşk yaşadığı Valentine'nin evinin bulunduğu sokaktır. Bu sokak için şunları söyler Hamit: "Bu Cite d'Antin sefarethaneye pek yakın bulunan Rue La Fayette caddesinden geçilerek gidilir dar bir sokaktır. Rue La Fayette ise Paris'in en uzun ve en patırtılı caddelerinden, benim asla sevmediğim, meşhur fakat murdar bir sokaktır." (ss:122-123). Bu ifadeler de Abdülhak Hamit'in Fransa'da sürekli gezdiğini gösterir. Bu gezmeler sırasında Paris'te kralı ve eşini de görür: "Birkaç kere de imparatorla imparatoriçeyi yolda görmüştük" (s:45); fakat bu durumdan memnu olmaz. Çünkü "(...) bunlar resmini görüp de beğendiğim imparatoriçeleri güzel bulunan ve askerleri beyaz setreli ve mavi pantolonlu olan Avusturya'ya galip gelmişlerdi. Ve ben bu galibiyete hiç de inanmak istemiyordum. Hem biliyordum. Hem inanmıyordum..." (s:45). Hamit'in böyle düşünmesinin nedeni yenileni haklı görmesiyle ilgilidir. "Siyasiyat ve hamasiyatta memleketim dahil olmamak şartıyla, daima mağlup tarafı haklı ve galip tarafı haksız bulmak isterim." (s:46). Fransa'nın Avusturya'yı yenmesini içine sindiremeyen Hamit, eğitim aldığı okulda Fransa'dan öç almanın peşine düşer: "Binaenaleyh bir gün, kendi kendime gizlice bir Avusturya cenerali¹⁷ oldum. Ve sınıftaki çocukları maiyetime alarak diğer bir sınıfa ilan-ı harb ettim." (s:48). Avusturya'nın yenilgisi Hamit'i tiyatrodan bile soğutur: "Tiyatroların birisinde galiba Historique de Marengo muharebesinin temsilini görmüş, General Desaix'nin vurulduğu bu muharebede yine Fransızlar Avusturyalılara galebe ettiklerinden pek ziyade canım sıkılarak, bir daha o tiyatroya gitmek istememiştim." (s:45). Bu ifadeler henüz gençliğe yeni adım atan Hamit'in sanatın gerçeğine uzak olduğunu da gösterir.

1789'da gerçekleştirilen Büyük Fransız Devrimiyle gelen Cumhuriyet, hemen yerleşemez. Uzun süre çalkantılar devam eder. Hamit Fransa'ya ikinci kez gittiğinde krallığın yıkıldığını Cumhuriyet'in tekrar geldiğini görür. Çalkantılı bir zamanda Fransa'da bulunan Hamit, yaşananlara duyarsız kalmaz. Anılarında bunlara değinir. Cumhuriyet'in getirdiklerine dikkat çeker: "İmparatorluk gitmiş, cumhuriyet gelmişti. Üçüncü Napolyon'un yetiştirdiği Mareşal Mac-Mahon reis-i cumhur bulunuyordu. Boulevard des Italiens ile Boulevard des Capucines'in nokta-ı ittisalinde mualla ve muhteşem bir bina peyda olmuştu." (s:108) Kralcılarının "Sarayı mevcutsa da sakinleri nâ-bedid olmuştular" (s:108) diyen Hamit Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Fransa'da yaşanan iç olaylara da el atar: "Erbab-ı asaletten birçok aileler darbe-i cumhuriyet ile mecruh ve mustarip, bir kısmı Paris'in hâricindeki şatolarda muhtefi ve bir kısmı bilâd-ı ecnebiyede mensi ve muğterib olmakla beraber, bazıları Paris'teki ikametgâhlarında kaldıklarından, bunların mahdut ve müntehab zâirleri olurdu." (s:126). Görüldüğü gibi Fransa'da Cumhuriyet gelince ayrıcalıklı sınıflar ya Fransa dışına çıkarlar ya da kabuklarına çekilirler. Hamit, Halil Şerif Paşa aracılığıyla bu seçkin Fransızları tanıma şansı bulur. Seçkin Fransızlar, "Kadın kemalâtına, kadın edeb ü irfanına ve kadın arz u iffetine ben o muhit-i asalette şahit olmuşum. Bu hanımların

¹⁷ Çalışma boyunca orijinal metne bağlı kalınmıştır.

hatta en gençleriyle edebiyattan, siyasiyattan, tarihten ve hikemiyattan bahsedilebilirdi. Fakat havaiyattan hususuyla bulvar hayatından bîhaber ve bîgâne idiler." (s:126). Hamit'in burada tanıttığı seçkin Fransızlar, sanattan anlarlar; fakat halktan uzaktırlar. Yine Hamit'e göre Fransız seçkinleri Parislilerden farklı bir yaşam sürerler. Bunların belirgin özellikleri arasında, "Mehafil-i âliye kadınlarını barlarda ve umumî çeng ü çigane mahallerinde göremezsiniz. (...) Operada vesair edebî tiyatrolarda locaları vardır. Halk ile ihtilât etmedikleri için Cumhuriyetle ünsiyet, yani o derecede kesb-i kemal-i insaniyet edememişler (s:126). Bu nedenle Fransız seçkinleri "İçtihatlarında serbest ve bâhusus azade-lisan olduklarından İngiltere'deki hürriyeti Fransa'daki cumhuriyete tercih ettiklerini söylemekten çekinmemişlerdir (s:126). Fransa'daki durumu beğenmeyenlerin birçoğu İngiltere'ye gider: "Bunun için olmalı ki en büyükleri Fransa'dan ihraç edildikten sonra, a'vân ve erkânından pek çokları İngiltere'ye iltica etmiş bulunuyorlardı." (ss:126-127). İngiltere bu özelliğiyle bir zamanlar Victor Hugo'nun da sığındığı gibi Fransa'da mutsuz olanların kaçtığı bir yere dönüşür.

Abdülhak Hamit Tarhan anılarında Paris'in evrenselliğine vurgu yapar. Ona göre, Fransa'nın vilayât halkı Parislilerden daha ziyade Fransız'dır; fakat başkent dışında yaşayan Fransızlar için "Paris muhitini eğer ecanibden gibi telakki etmezlerse şüphesiz gayr-ı millî addederlerdi. Asıl Fransız âdât ve ahlakı vilayetlerde ve bir de dediğim asilzadegân mehafilinde tedkik olunabilir." (s:126). Fransızların Paris'e bakışını bu sözlerle belirten Hamit, Paris'in evrenselliğine vurgu yapar: "Paris bir ma'mûre-i beynelmileldir. Payitaht-ı cihandır ve orada farazâ üç sene hayat geçirmiş olan bir ecnebi, hangi millete mensup olursa olsun, Parislidir." (s:126). Hamit bu vurgusuyla Paris'in kendini ziyarete gelenleri Parisleştirdiğini belirtmek ister.

Hem Paris'te hem de Londra'da görev yapan Abdülhak Hamit, zaman zaman bu iki kenti karşılaştırır. İlk olarak giyim kuşam bakımında kritik yapar: "Londra'nın tabaka-ı âliyeye mahsus olan restoranları herhalde Paris restoranlarına faiktir. Paris'teki taam hâncelerin leylî züvvârı muhtelif elbise ile gelebilirler. Londra'ninkilere mutlaka elbise-i mesâiye ile girilir." (s:386). Hamit bu sözleriyle Londra'da yaşayanların Paris'tekilerden daha ciddi olduğunu ortaya koyar. Bu iki kentte farklı tutumlar takındığını belirtir: "Paris'te pek çok görmekten düşünmeğe nâdiren vakit buluyordum. Hâlbuki Londra'da düşünmekten görmeğe vakit kalmıyor (s:396). Hamit sözlerini bitirirken Londra'daki havanın kendine göre insanı da yarattığını belirtir.

5. PARİS'TE AŞK BAŞKADIR (LOVE IS DIFFERENT IN PARIS)

Ağırlıklı olarak *Divaneliklerim* adlı kitabına giren Paris'teki aşk yaşamı, Hamit'in sanatında önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle onun Paris hayatı anlatılırken başından geçen sevdaların da ele alınması bir zorunluluktur. Böylece şairin sanatı daha iyi anlaşılacaktır.

Abdülhak Hamit'in yaşamında kadınlar hep var olagelmıştır. Zaten kendisinin ünlü olmasını sağlayan *Makber* adlı şiirini de ölen eşi Fatma Hanım için yazmıştır. Hamit'in ilk eşini yitirdikten sonra birkaç kez evlendiği de bilinen bir gerçektir. Paris'le ilgili anılarını anlatırken yaşadığı aşkları anar. Sırasıyla Lucie, Enghien ve Valentine adlı bayanlarla aşk yaşar.

Hamit Fransa'ya gittiği ilk aylarda kaldığı evin yakınındaki kahvede çalışan Lucie'ye aşık olur. "Bazen kahvedeki tezgâhta Lucie'nin yanında saatlerce oturduğum vâki olurdu. Kahve müdavimleri benim bu mevkimi şayan-ı tahassür bulurlardı. Çünkü kız hakikaten

güzeldi." (s:49). Bu aşk Hamit'e Yusuf Kamil Paşa'yı hatırlatır: "(...) merhumun tercümesindeki "püser-i aşk-efser" olmuştum. Bu kızla aramızda bir mukavele-i hafiye vardı. Büyüdüğümüz zaman evlenecektik." (s:49). Hamit'in aşık olduğu bu kız kaybolur: "(...) bir sene sonra, tabut içinde teşhir olunduğunu gördüğüm pederinin vefatında kızcağız da kaybolmuş." (s:49). Henüz onlu yaşlarının başında olan Hamit, Lucie'yle birlikte ilk aşkını yaşar.

Hamit'in Fransa'da aşık olduğu ikinci bayan III. Napolyon'un eşiyle aynı adı taşıyan köylü Enghien'dir. Onunla tanışmasını sağlayan yakın arkadaşı Ferit'ten bile Enghien'i kıskanır: "Pek gariptir ki, onu, teşviki ve tavsiyesiyle beğendiğim Ferid'den kıskanmağa başlamıştım." (s:120). Kızı büsbütün benimsemek için Paris'e daha yakın bir köye taşınır. Böylece ona daha yakın olacaktır: "Kız muvafakat etti. Ambert'de bir küçük ev ve bir de aşçılık ve hizmetçilik üzere bir kadın tuttum. Orada yerleştikten on beş gün sonra Eugenie de geldi." (s:120). Paris'in yakınlarındaki köyde Eugenie'le birlikte yaşarken sonradan vezir olan Necip Bey, Hamit'i ziyarete gelir. Evi görünce Necip Bey, Hamit'in tuttuğu evde kaç oda olduğunu sorar ve Hamit'e sen Paris'e gel ben bu eve yerleşeyim der. Bu durum üzerine: "Filvaki ben Paris'e nakl-i mekân ve Boulevard du Temple'de şehri iki yüz frank ile iki oda tutarak (...)" (s:121) taşınır. Eugenie'yi yanına alır. Eugenie yoksul olduğu halde Hamit'ten hiçbir şekilde yardım istemez; Hamit İstanbul'a döneceği sırada "(...) bu Enghien yadigâr-ı vefadarı bir meblağ-ı lazımlı-miktar ile (...)" (s:121) bırakır. Bırakır da fiziksel olarak. Çünkü Abdülhak Hamit'in kafasından Eugenie çıkmaz. *Divaneliklerim* adlı kitabında ağırlıklı olarak yaşayan odur.¹⁸

Hamit'in hatıralarına göre Fransa'da ilgilendiği kadınlardan üçüncüsü Valantine'dir. Bu bayana Ferid Bey'le Paris'te gezerken birlikte takılmak isterler. Valantine önce olumsuz tepki verir: "Elysees'ye doğru yalnızca gidiyordu. Takip ettik. Ferid benim gibi muhteriz değildi. Kadına yaklaşarak selam verdi. Mukabele görmedi, döndü." (s:122). Fakat Ferit ısrarını sürdürür: "Champs-Elysees'ye gelmiştik. Ferid bir müracaatta daha bulundu. Kadın 'siz ecnebi olmalısınız ki cevap vermediğim hâlde takipte ısrar ediyorsunuz' dedi." (s:122). Konuşurlar. Ve kadın, Hamit ve Ferit'e evinde buluşmak için randevu verir: "Cite d'Antin'de oturuyormuş. O gün Cuma idi. Kadın cüzdanına baktı, Salı akşamı serbestmiş. İkimizi de gece saat dokuzda evinde kabul edebileceğini vaad ile serian veda edip gitti." (s:122). Kadının buluşmayı kabul etmesi üzerine iki arkadaş aralarında bir anlaşma yaparlar: "(...) paramız bitmek üzereydi. Tasarruf etmek lazım. (...) Kadının evine gideceğimiz akşam Ferid'le benim mecmû'-ı servetimiz üç yüz küsur franktan ibaretti. Gece ikimizden birimiz kadına misafir kalıp birimiz gitmek lazım gelirse, gidecek olan cebindeki parayı kalacak olana vermeği taht-ı karara aldık." (s:122). Salı günü Ferid'le beraber saat dokuzda kadının evine vardık diyen Hamit, Valantine'nin konuştuğundan sonra paraların kendinde kaldığını belirtir: "Bizi hüsni kabul etti. İkramlarda bulundu. Ben artık daha tafsilat vermeyeceğim, çünkü Ferid paralarını bana vermişti." (s:123). Hamit anılarının devamında Paris'te yaşadığı aşklara değinmez.

6. HAMİT'İN FRANSA'DAKİ EDEBİYAT DÜNYASI (HAMİT'S LİTERARY WORLD IN FRANCE)

Fransa'ya birinci gidişinde öğrenci olan Hamit, Fransızca öğrenir ve kolejde kendisine verilen dersleri alır. İkinci gidişinde ise bir katiptir. Türk büyükelçiliğinde yaptığı görevin dışında

¹⁸ "Ne kadar aşk ile severdi beni/Acaba şimdi nerededir Öjeni" (Enginün, İnci, Abdülhak Hamit Tarhan'ın Hatıralar, İstanbul: Dergah yayınları, 2013:120).

sanatla da ilgilenir. Tiyatroya gider. Fransız edebiyatçıları yakından tanır. Bazı yapıtlarını ya Fransa'da tamamlar ya da yazar. Fransa, Aydınlanma Çağı'ndan II. Dünya Savaşı sonlarına kadar dünyada sanatın, modanın, kültürün merkezi olarak kabul edilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da yaşama şansı bulan Hamit, sanatını geliştirmesi bakımından Paris'ten fazlasıyla yararlanır. Öte yandan "Paris sefaretindeki meşgale-i resmîyem Türkçe muhabereye münhasır olduğundan pek mahduttu. Binaenaleyh Fransız edebiyatıyla iştigale zamanım müsait olduğu gibi İstanbul'da başladığım hizmet-i edebiyeden fariğ olmamıştım" (s:112) diyen Hamit'in sanat için zamanı olduğu ve planlar yaptığı da ortaya çıkar. Görev yaptığı yerde edebiyata düşkünlüğü meslek arkadaşlarına alaya alınır; boş işlerle uğraştığı söylenir.¹⁹ *Sardanapal* ve *Tarık ibn Ziyad* üzerine çalışırken yaşadıklarını anlatır: "(...) arkadaş beyler odama gelip bana takılmak için güler, eğlenirler ve bazıları ciddi olarak 'abesle iştigal' derlerdi." (s:125). Hamit bu kişilere karşı genel bir değerlendirme yapmadan edemez: "Kâni olamıyordular ki, her hangi seviye-i marifette bulunursa bulunsun insan bir meslekte sebat ederse, ömrü vefa ettiği hâlde, elbette muvaffak olur. Muvaffakiyetsizlik yarı yolda kalanlarıdır." (s:125). Arkadaşlarından destek alamayan Hamit, bu ifadeleriyle yaşamda mücadeleden yana olduğunu da ortaya koyar.

Fransa'da bulunduğu yıllarda edebiyata iyice ısınan Abdülhak Hamit, Fransız edebiyatçılarından derinlemesine etkilenir. Anılarında etkisi altında kaldığı Batılı düşünür, siyasetçi ve sanatçıları sayarken İngiliz, İtalyan, Rus, Almanlardan söz etse de Fransızların ağırlıkta olduğu net biçimde görülür:

"Chateaubriand, Montesquieu, Victor Hugo, Lamartine, Alfred de Musset, Racine, Corneille, Moliere, Boileau, Voltaire, Volney, Alexandre Dumas'larla, Victorien Sardou, Guy de Maupassant, Goethe, Schiller gibi ve Shakespeare, Milton, Shelley, Byron, Walter Scott gibi, Dante, D'Annunzio gibi, Tolstoy gibi eâzım-ı şî'r ü edeb ve Napolyon ve Talleyrand ve Richelieu ve Thiers ve Gambetta gibi ve Büyük Frederick ve Bismark gibi, Cavour gibi, Pitt gibi, Palmerston, D'Israeli gibi uzemâ-yı siyaset ü hükümet başta olmak üzere (...)" (s:56).

Fransızların çoğunlukta olmasının da çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlar arasında Hamit'in çocuk yaşlarında Fransa'da bulunması, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin sıkıntılı olmaması ve belki daha da önemlisi Fransızların kültürde başat olması yer alır. Fransızların tiyatrodaki de iyi olmaları Hamit'i etkiler. Onun için Fransa'da tiyatro bir edebiyat okulu görevi taşır: "Ve gittiğim tiyatrolar birer mekteb-i edeb, yahut birer müessese-i üdebâ olduğu için onlara devam etmeği muvafık-ı meslek buluyordum." (s:112). Hamit'in tiyatro sanatında çok fazla yapıt vermesinde Fransa'da gördüklerinin etkisi de önemli olsa gerek. Beğendiği Fransız şairlerinin kişisel özelliklerine de değinen Hamit, onların çok kibar olduklarına değinir. Bunu "Rivayet ederler ki bir gün Paris'e 'Fransa'nın en büyük şairine' diye bir telgraf gelir. Victor Hugo'ya götürürler. Hugo telgrafı açmadan Lamartine'e gönderir. Lamartine de açmaz Hugo'ya iade eder. Nihayet telgraf nereden geldiyse oraya gitmiş" (s:372) sözleriyle örnekler. Burada Hamit her ne kadar iki şairin kibarlığını söylese de Victor Hugo hayattayken yapılan en büyük Fransız şairinin kim olduğu anketine André Gide, Hugo yanıtını vererek üstünlüğünü ortaya koyar.²⁰

¹⁹ Arkadaşları tarafından alaya alınmasında yaptığı işe karşı ilgisizliği de neden olmuş olabilir. Bu konuda İnci Enginün, Hâmid'in devlet dairesindeki işlerinin hiçbirini mutad yollardan takip etmediğinin söyler (Enginün, 2013:15).

²⁰ Tanilli, 2007:245.

Hamit, anılarında Victor Hugo üzerinde ayrıca durur. Onun yazınsal kimliğinden çok döneminde oynadığı siyasal role dikkat çeker. Hugo'nun Fransa'ya dönüşünün²¹ Cumhuriyetle beraber olduğunu söyleyen Hamit, Fransa'da yaşadığı yıllarda arkadaşı Ferit Bey'le birlikte Victor Hugo'yla tanışırlar. Anılarında bu durumu şu sözlerle açıklar: "Victor Hugo bir iki sözle bizim şahsımızdan ziyade memuriyetimize iltifat etmişti. Biz o ma'şer-i ahyâ yahut mahşer-i üdebâyâ birer meyyit-i müteharrik gibi değilse birer müznib-i gayr-ı müdrük gibi girmiştik. Rehberimiz Madam Jacobs namında İstanbullu bir kadındı." (s:124). Hamit'e göre, Victor Hugo evrenseldir. Bu görüşünü şu sözleriyle açıklar: "Bu hârikulâde adam Fransızlıkla değil, Fransa onunla iftihar etmelidir. Hâlbuki Hugo gibi, Shakespeare gibi mafevkattabiye ve nâmütenâhî yaratılmış dâhilerin milletleri ikinci derecede kalır. Onlarla beşeriyet müftehir olmalıdır." (s:124). Hamit'in Victor Hugo için söylediği bu sözler, 19. yüzyılda Hugo'nun oynadığı rolü de ortaya koyar. Victor Hugo'nun milyonların dikkatini çektiğini ve onları arkasından sürüklediğini belirten Server Tanilli de evrenselliğine ve insancıl özelliğine dikkat çeker. Tanilli, Victor Hugo'nun farkını ortaya koyar: "XIX. yüzyıl Fransız edebiyatının - hemen hemen- bütün doruk yazarları, birer özgürlük savaşçısı olmuşlardır. Victor Hugo, onların arasında, 'davaya bağlı aydın' kimliğiyle belirir; yani, sanatından özveride bulunmadan, onun ağırlığıyla siyasal ve sosyal kavganın içinde yer alır." (Tanilli, 2007:247). Böylece Victor Hugo, Voltaire'le başlayan dava peşindeki aydının XX. yüzyılda yaşayan Jean-Paul Sartre'a aktarılmasında da köprü görevi yapar.

Hamit'in Fransa'da bulunduğu yıllarda yazdığı ya da tamamladığı ya da içeriğini planladığı yapıtları arasında *Nesteren*, *Eşber*, *Sardanapal*, *Tarık ibn Ziyad*, *Divaneliklerim*, *Liberte*, *İbn Musa*, *Sahra*, *Belde* yer almaktadır. Fransa yıllarında bu yapıtlarını ortaya koyarken Hamit, yalnızca Victor Hugo'dan etkilenmez. 250-300 yıl önceki Fransız edebiyatçılarından birçok yönden yararlanır. Kendisi de dönemin canlı edebiyatçılarıyla değil de daha eskilerle meşgul olduğunu belirtir: "Fakat ben Paris'te iken maatteessüf bu adamlarla çok meşgul olmadım. Corneille'le, Racine'le iştigal ettim. Voltaire'in Corneille hakkındaki tenkidâtını okudum." (ss:124-125). Bu da gösteriyor ki, Hamit Cumhuriyet'in yanında olan Victor Hugo'dan²² çok krallık dönemi edebiyatçılarından yararlanmıştı. Kuşkusuz bunun nedeni o zaman Türkiye'de padişahlığın egemen olmasıdır. Zaten devlet adına Fransa'da bulunan Hamit'in Cumhuriyetçileri örnek alması İstanbul'u kızdırabilirdi. Fakat Hamit o kadar dikkat etmesine karşın yine de işinden atılır: "Nesteren Paris'teki memuriyetimin lağvına alet olarak beni pek kıymetli bir hayat-ı edebiye sahasından ihraç etmişti." (s:425). Hamit'in meslekten atılmasıyla ilgili olarak Tanpınar şunları ifade eder: "Nesteren'in Paris'te yayınlanması Sultan Abdülhamid'i kuşkulandırdığı için, 1878 de sefirden izin alarak İstanbul'a geldiği

²¹ Victor Hugo'nun Fransa'ya dönüşünü Server Tanilli, *Çağdaşımız Victor Hugo-Bir Dâhinin Portresi* adlı kitabında ele alır. Tanilli'nin belirttiğine göre, 5 Eylül 1870'te ülkesine dönen Hugo "(...) günü, biraz da sessiz-sedasız olsun diye, Paris'e gece varacak trene binmişti Brüksel'den. Oysa Kuzey Garı'nda trenden indiğinde, Marseyyez'i ve Yürüyüş Marşı'nı söyleyen büyük bir kalabalık karşılar kendisini. Hugo heyecanlanır. Pek yüreklendirici bir konuşma yapar topluluğa." (Tanilli, 2007:202). Fakat Victor Hugo'nun Paris'te işi hiçte kolay değildir: "Kaos içinde bir ülkedir bulunduğu: Cumhuriyet ilan edilmiştir ama Alman orduları da Paris'e doğru yürümektedir; bunun, nice vahim gelişmeyi beraberinde getireceği açıktır. Aslında, 1870 ile 1871 yılları, silahların konuştuğu yıllar olacaktır ve Fransa'nın çehresi, 1870 Temmuz'undan 1871 Mayıs'ının sonuna kadar, yani on aydan az bir sürede, ani bir değişikliğe uğrayacaktır." (Tanilli, 2007:200). Olumsuz tablo karşısında Victor Hugo memleketini düşman işgaline uğratmak için etkili konuşmalar yaparak yurtseverliğini ortaya koyar.

²² Ahmet Hamdi Tanpınar'ın belirttiğine göre Hamit'teki Victor etkisi *Hazine-i Evrak* adlı yapıtıyla başlar. Hamit Victor Hugo'dan felsefe, ölüm, melek, deniz gibi konuları temalaştırırken etkilenir (Tanpınar, 2001:552-558).

zaman vazifesi lağvedildi. Bu tarihten itibaren Abdülhamid idaresi Abdülhak Molla'nın torununa dâima şüphe eden bir gözle bakacaktır." (Tanpınar, 2001:503). İşini kaybeden Hamit, daha büyük cezalardan korktuğu için saraya yazmama konusunda söz verir; ama yazmayı bırakamaz.

Hamit, Fransa'da bulunduğu yıllarda eğlence hayatına katıldığını "Benim Paris'te iken biraz sevk-ı şebab ve biraz da sevk ü şevk-i ahabab ile o kabilden sefahet mahfillerine girip çıktığım vâki olmuştur (s:428) sözleriyle ortaya koyar. Bu yaşamını da *Divaneliklerim* adlı kitabında konu edinir. "Akşam taamdan sonra hep birlikte Bal Mabelle'e gittik. O gece *Divaneliklerim* namındaki kitabıma kaydolacak gibi manialara tesadüf edildiğinden sefarethaneye avdet edememiştim." (s:112). Paris'teki divaneliklerinin dedikoduları da yapılmış Hamit, onlara yanıt vermeden de geri durmaz. Sözlerine "Bazı divanelerin zâhib oldukları veçhile Paris'teki meşagilim²³ *Divaneliklerim* hayatından ibaret değildi." (s:112) vurgusunu yapar. Sonra "Sahra ile beraber çıkan *Belde* namındaki eser-i manzum ise o sefahat ve safa âlemlerini tezyif için yazılmıştı" (s:112) diyerek Paris'teki yaşamını alaya aldığını belirtir ve "*Divaneliklerim* eserinde hikâye ettiğim hayata inhimakim devam etmiş olsa belki bir darüşşifada hitam bulurdu. Fakat devam etmediği gibi Paris'te *Nesteren* ile *Tarık*'ı yazmağa da mani olmadı" (s:429)²⁴ ifadesiyle divaneliklerinin başka yapıtları yazmasına engel olmadığını belirtir.²⁵ Hamit Paris'te bulunduğu yıllarda Midhat Paşa'nın görevden alındığını duyunca çok üzülür. Ona olan sevgisini göstermek için *Liberte*²⁶ adlı yapıtını yazar. Anılarında bu durumu şu sözlerle açıklar: "Yine Paris sefaretimizde kitabetle müstahdem bulunduğum sırada idi ki Midhat Paşa sadarettten azl ile memleket haricine ib'âd edildiğinden pek ziyade müteessir olduğum cihetle Fransızcada hürriyet mânasına gelen bu *Liberti*'yi tahrirle başlamış ve eşhas-ı vak'aya da öyle mânidar ve remzî ve müstear isimler vererek o nefy ü iclâ hadise-i elîmesini tasvir ve hikaye etmiş idim." (s:432)²⁷. Hamit'in Paris'te tamamladığı son yapıtı ise *İbn Musa*'dır.

²³ Orijinal metne bağlı kalınmıştır.

²⁴ Abdülhak Hamit *Divaneliklerim* adlı yapıtının içeriği hakkında anılarında ayrıntıya girer: "Divaneliklerim Şüphe yok ki ben bu eserde kendimi de bir kadın şairi olarak gösteriyorum. Kadın şairliğinde birçok evsaf vardır. Birincisi onun bir ders-i muhabbet, bir ibtida-yı aşk olmasıdır ki gitgide vatan ve millet merbutiyetlerine müncer olur. Bundan başka bir güzel çehre hüsn-i mutlaktan bir zerredir. Onun Hâlık'ı da onu sevince mahlukların sevmemesi nasıl kabil olur? Benim "divaneliklerim" dediğim, muhabbeti kadına hasretmek ve yalnız o muhabbetle haşr ü neşr olmaktır. Ve öyle olunca o muhabbet bir kabahat, o fazilet bir fezahat olur. (...)" (s:429).

²⁵ Hamit kendisini eleştirenlere şu yanıtları da verir: "Cehalet-i cesurâne denilen maraz, bir de âlûde-i garaz olursa, elbette onun malul ve mübtelâları başka yolda zebân-dırâz, yahut bu sıklıkla kendi başlarına düşmek üzere semt-i re's-i marifete küstahâne seng-endaz olurlar. Herkesin savabına içmaz-ı ayn ile hatasına hasr-ı nazar etmek onların ananesidir. Âmaların güneşi görmemeleri, onun ma'dumiyetini müstelzim değildir. Hâlbuki güneşi onlar görmez, fakat hissederler. Câhil mazur, çünkü hissetmekten de mahrum ve mehcurdur. Fakat garazkâr hem mütehassis olur hem inkâr eder." (s:112).

²⁶ Niyazi Berkes *Liberte* için "Gerçi Abdülhak Hamit *Librete* (Özgürlük) adında devrimci bir piyes yazdı; fakat bu, Abdülhamit döneminde değil, bol bol özgürlüğün geldiği 1980 yılından sonraya aittir" (Berkes, 2012:367) ifadelerini kullanır.

²⁷ Hamit *Liberte* için şunları da söyler: "Fakat o tarihten biraz sonra İstanbul'a avdet ettiğimden bittabi kitap meydana çıkamayıp yanımda kalmış ve yalnız uzun bir intizarı müteakiben gelen Meşrutiyetken sonra Türk Yurdu mecmuasıyla tefrika suretinde basılmış ise de kitap olarak neşrine henüz imkân hâsıl olamamıştır. Bence bu *Liberte* maziye ait olmakla beraber hâl-i hâzırdeki efkâr-ı hürriyetkârâneye de tevafuk eder ve sahneye sühuletle vaz'edilebilecek bir eserim varsa odur. Hürriyetin istibdat elinde ne hâle geldiğini ve bir milletin o hürriyete ne derecelerde müstak ve muhtaç olduğunu göstermek için yazılan bu eserin ne layıkıyla saha-i intişare ve ne de sahne-i itibare çıkamayarak böyle metruk ve muattal kalışına teessüf edenler varsa da tab'u temsiline talip olanlar yoktur. Midhat Paşa'nın teb'idi haberini aldığımız zaman biz, heyet-i kitabetçe, fevkalhad muğber olarak istifamızı vermek üzere sefir Sadık Paşa'nın huzuruna şitâbetmiştik." (432).

7. HAMİT'İN FRANSA'DA GÖRDÜĞÜ TÜRKLER (THE TURKS THAT HAMIT SAW IN FRANCE)

Hamit anılarında Fransa'da bulunduğu yıllarda karşılaştığı, gördüğü Türklerden de söz eder. Bunlar ya herhangi bir nedenden ötürü Fransa'da bulunan Türkler ya devlet adamları ya da edebiyatçıdır. Mizancı Mehmet Murat, Hoca Tahsin Efendi, Ali Suavi, edebiyat tarihçisi Abdülhalim Bey Paris'te gördüğü bazı Türklerdir.

Hamit'in üzerinde durduğu Türklerin başında Ali Suavi gelir. *Muhbir*²⁸ gazetesi yazarı olan Ali Suavi'nin Paris'te bulunduğu sıralarda Sadık Paşa'yla arasının normal olduğunu söyleyen Hamit, II. Abdülhamit'in padişah yapılmasının kendilerini üzdüğünü; fakat Ali Suavi'nin bu durumdan hoşnut olduğunu belirtir: "(...) bilhassa Osmanlı Türklerinin can ve ciğerlerine isabet eden bu darbe-i müdhişeden yalnız bir kişi musâb olmamıştı: Suavi Efendi. Suavi Efendi 'ayn-ı isabet' diyordu. Kendisini o gün tanıdım. Sefarete gelmişti. Reyini sormuştum. Bilâ tereddüt cevap verdi. 'Evet Sultan Hamîd'in cülusu ayn-ı isabet.'" (s:113). Hamit bu ifadeleriyle yurtdışında yaşayan Türkler arasında farklı düşüncelerin olduğunu da ortaya koyar. Sadık Paşa'ya²⁹ da değinen Hamit'e göre, yanı boş kalmamış: "Sadık Paşa gerek şahsının, gerek zamanındaki vukuatın ehemmiyet-i mahsusasına mebni mehafil (...) ve merkez-i istihbar olduğundan, o günlerde bir ziyaretgâh-ı daimî hâline gelmişti." (s:113). Hamit Paris'te ilk edebiyat tarihçilerimizden Abdülhalim Memduh'la birkaç kez buluşur: "Onlara veda ile Paris'e geldik. Yine Abdülhalim Memduh'la buluştum." (s:401). Hamit, Paris'te İstanbul'dan firar ederek giden Mizancı Mehmet Murat Bey'le de görüşür (s:286). Abdülhak Hamit'in eğitmeni olan ve Paris'e gidişi sırasında yanında bulunan Hoca Tahsin ve lalası Ömer her an onun yanındadır. Bu nedenle birlikte yaşarlar. Hoca Tahsin'e giyim ve davranışlarından ötürü kâfir imam denir: "Hoca Tahsin ile Lala Ömer şapka, ancak hasır şapka ile geziyorlardı. Fakat Lala Ömer'in ismi, bir gün müezzinlik ettiği için, biraderimin tensibiyle Bilâl olmuş ve yine bu münasebetle Hoca Tahsin Efendi'ye 'kâfir imam' denilmişti." (s:46). Hamit, Paris'te Müslüman kadınların ilk kez yabancı erkeklerin eğlencesine katıldığından da söz eder. "(...) O gece ilk defa olarak Türk hanımları bir frenk ziyafetine gitmiştiler. (...) bazı hanımefendiler yaşmaklı ve feraceli olarak erkeklerin içinde, sıra ile oturmuş, odanın ortasındaki şekerlemelerle donanmış olan Noel ağacını seyrediyorlardı." (s:44). Kadınların bu şekilde erkeklerin arasında bulunmaları Paris'te yaşayan bazı Türkleri rahatsız eder.

8. SONUÇ (CONCLUSION)

Türk edebiyatının yenilendiği bir dönemde Fransa'da yaşama şansını elde eden Hamit, kendisine sunulan olanakları çok iyi kullanarak edebiyat dünyasında yer almayı başarır. Eserleriyle Türk edebiyatını tematik ve biçimsel olarak zenginleştirir. Bu çalışmanın konusu olan anılarını yazarken günlükleri dışında herhangi bir belgeye başvurmayan Hamit, uzun yaşamını anlatırken memurluk hayatına, evliliklerine, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar yaşanan kültürel, siyasal ve sosyal değişimlere ve kitaplarının yazılış hikâyelerine ağırlık verir. Hamit'in tiyatro ve şiirlerinde görülen dağınıklık hatıralarında da ortaya çıkar. Aynı şeyleri tekrar eder. Kronolojik sırayı pek dikkate almaz; zaman zaman dil ve mantık hatalarına düşer.

Bu makalenin konusunu oluşturan Paris ise Hamit için çok özeldir. Önce çocukluk yıllarında sonra da yirmili yaşlarının

²⁸ Birinci sayısı 31 ağustos 1867'de yayınlanan *Muhbir*'i Mustafa Fazıl Paşa'nın maddî yardım alan Ali Suavi, Londra'da çıkarır.

²⁹ Tanzimat yıllarında sadrazamlık, valilik gibi üst düzey görevlerde bulunan devlet adamlarından.

ortalarında bulunduğu Fransa'yı unutamadığını hatıralarında açığa vurur. Orada geçen anılarını ele alırken duygusal bir dile girer. Yaşadığı aşkları ve kadınları tek tek sayar. Özel yaşamıyla sanatı zaman zaman iç içe geçer. Paris'te yaşadıklarını *Divaneliklerim* adlı yapıtında konu edinir. Fransızların ve özellikle de Paris'in 19. yüzyılın ikinci yarısındaki resmini çizer. Kendisini etkileyen kafeleri, sokakları anılarının başat konuları arasına alır. Fransızca'yı okuldan çok sokakta öğrendiğini belirten Hamit, Victor Hugo'yla da tanışma ve sohbet etme olanağına kavuşur; fakat kendisi romantizm akımının özelliklerini barındıran yapıtlar vermiş olsa da anılarında klasik dönem Fransız edebiyatçılarının etkisinde kaldığını belirtir. Corneille'in *Le Cid* ve *Horace* adlı yapıtlarından yararlandığını da somut olarak gösterir. Yine Fransa'da bulunduğu yıllarda Mithat Paşa için *Liberte* adlı yapıtını ve görevinden atılmasına neden olan *Nesteren* gibi eserlerini kaleme alır.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

1. Akyüz, K., (1994). Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
2. Berkes, N., (2012). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: YKY.
3. Bolayır, A.E., (1991). Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları (Haz. Metin Kayahan Özgül. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
4. Enginün, İ., (1988). "Abdülhak Hamit Tahran", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1:209.
5. Enginün, İ., (2007). Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul: Dergah Yayınları.
6. Enginün, İ., (2013). Abdülhak Hamit Tarhan'ın Hatıralar. İstanbul: Dergah Yayınları.
7. Ercilasun, B., (1994). Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
8. Kaplan, M., (1976). Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-I. İstanbul: Dergah Yayınları.
9. Özdemir, E., (1990). Örnekli Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi.
10. Şişman, A., (2004). Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
11. Tanilli, S., (2007). Çağdaşımız Victor Hugo-Bir Dâhinin Portresi. İstanbul: Alkım Yayınevi.
12. Tanpınar, A.H., (2000). Edebiyat Üzerine Makaleler. İstanbul: Dergah Yayınları.
13. Tanpınar, A.H., (2001). 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
14. Yusuf Kamil Paşa, (2007). Tercüman-ı Telemak (Haz. Gonca Gökalp Alpaslan). Ankara: Öncü Kitap.